

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal
a kolektiv

Historické vědomí
obyvatel České republiky
perspektivou
sociologického výzkumu

KAROLINUM

**Historické vědomí
obyvatel České republiky
perspektivou
sociologického výzkumu**

**doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.
PhDr. Jiří Vinopal, Ph.D.
a kolektiv**

Recenzovali:

doc. PhDr. Blažena Gracová, CSc.
PhDr. František Kalvas, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Kamila Veselá
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013
© Jiří Šubrt, Jiří Vinopal, 2013

Text byl zpracován v rámci řešení projektu GAČR 403/09/0862
„Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky“.

ISBN 978-80-246-2140-1
ISBN 978-80-246-2725-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem	9
1. Historické vědomí a kolektivní paměť (Jiří Šubrt)	13
2. Vztah dnešních Čechů k historii	26
2.1 Zájem o historii (Martin Vávra)	27
2.1.1 Jak se občané České republiky sami zajímají o historii	27
2.1.2 Do jaké míry se lidé zajímají o jednotlivé oblasti dějin	32
2.1.3 Které historické období považují občané za nejzajímavější	35
2.1.4 Jak se Češi zajímají o evropské památky	37
2.2 Zdroje, z nichž se utvářejí představy o historii (Martin Vávra)	39
2.3 Znalost dějin, její význam a úroveň (Karel Černý, Jiří Šubrt)	46
2.4 K problematice školní výuky dějepisu (Karel Černý, Jiří Šubrt)	52
2.4.1 Postavení dějepisu v rámci školních osnov	53
2.4.2 Názory občanů a učitelů na současnou úroveň výuky dějepisu	60
2.4.3 K otázce znalosti světových, evropských a národních dějin	67
3. Charakteristiky historického vědomí	70
3.1. Jaký význam má historie pro českou společnost? (Jiří Vinopal, Jiří Šubrt)	72
3.2. Jaké jsou představy Čechů o povaze historie? (Jiří Vinopal)	77
3.2.1 Představy o charakteru historického vývoje	77
3.2.2 Představy o vlivech, které působí na historický vývoj	81
3.2.3 Představy o hranicích historie	86
3.3. Čím je podle české veřejnosti formováno historické vědomí? (Jiří Vinopal, Jiří Šubrt)	90
3.3.1 Představy o faktorech formujících obraz historie	90

4. Vztah Čechů k národním dějinám 98

4.1. Hodnocení českých národních dějin (Stanislav Hampl, Jiří Šubrt, Martin Vávra, Jiří Vinopal)	98
4.1.1 Poznatky z dosavadních výzkumů	99
4.1.2 Celkové hodnocení českých dějin	107
4.1.3 Období rozkvetu a úpadku v českých dějinách	108
4.1.4 Hodnocení jednotlivých období národní historie	111
4.1.5 Hodnocení postav české historie	115
4.1.6 Místa jako symboly národních dějin	123
4.2 Problémy s interpretací českých dějin (Jiří Vinopal)	126
4.2.1 Jsou Češi schopni se dívat na dějiny objektivně?	128
4.2.2 Je možný jednotný výklad husitství?	131
4.3 Názory na nedávné české dějiny a sametovou revoluci (Stanislav Hampl, Jiří Vinopal, Jiří Šubrt, Marcel Tomášek)	134
4.3.1 Názory občanů České republiky na české dějiny od první světové války	135
4.3.2 Hodnocení sametové revoluce	138
4.3.3 Názory na společenskou situaci před listopadem 1989 a po něm	141
4.3.4 Proměny názorů na předlistopadové období po sametové revoluci	146
4.3.5 Názory na vývoj české společnosti v posledních 20 letech	150
4.3.6 Očekávání vývoje české společnosti v následujících 10 letech	157
4.4 Rodiny a generace (Jiří Vinopal)	160
4.4.1 Rodinná historie	160
4.4.2 Ovlivnění generací historickými událostmi	166
4.5 Vztah Čechů ke katolicismu a protestantismu (Dana Hamplová)	169
4.6 Česká národní identita, její vývoj a sociální zázemí (Klára Vlachová)	173
4.7 Národní hrdost (Martin Vávra)	181
4.7.1 Význam státních svátků	182
4.7.2 Hrdost na národní historii	183
4.7.3 Mají být informace o dějinách otevřené, nebo mají hlavně posilovat národní hrdost?	184
4.8 Místo Čechů v Evropě (Stanislav Hampl, Jiří Šubrt)	186
4.8.1 Kam patříme z hlediska kultury a mezinárodní politiky	186
4.8.2 Vztah k Evropské unii	191
4.8.3 Naše slovanství	194
4.8.4 Jak má naše kultura blízko či daleko k jiným kulturám	195
4.8.5 Kdo jsou naši spojenci	198

Závěrem	205
Přílohy	214
Příloha 1 Metodologická poznámka ke grafům znázorňujícím výsledky faktorových analýz	214
Příloha 2 Focus groups realizované v rámci projektu	215
Příloha 3 Dotazník výzkumu Historické vědomí 2010	217
Literatura	248
Autoři	254

Úvodem

Historické vědomí, kterým se v této knize zabýváme, má velmi blízko k tomu, co bývá označováno výrazem kolektivní paměť. Oba pojmy spolu souvisejí, považujeme však za vhodné mezi nimi rozlišovat. Když jsme se začali před několika lety touto tematikou zabývat, přistupovali jsme k ní do značné míry intuitivně. O tom, že jsme za předmět svého bádání označili historické vědomí, a nikoli kolektivní paměť, rozhodlo několik důvodů.

Předně se jednalo o to, že jsme se nechtěli věnovat vzpomínání jen na některé vybrané historické události, ale chtěli jsme zkoumat představy lidí o historii jako celku. Zajímalo nás, zda si lidé vytvářejí nějaké celkové představy (dalo by se říci „laické teorie“) o historii a jejím významu a jaké tyto představy jsou. Seznámili jsme se s existujícími teoretickými přístupy k problematice kolektivní paměti a nabyli jsme dojmu, že stávající konceptualizace představují jakýsi uzavřený rámec, který neposkytuje adekvátní prostor pro otázky, kterými jsme se chtěli zabývat. A navíc, výzkumy kolektivní paměti, které jsme znali, byly založeny takřka výlučně na aplikaci kvalitativní výzkumné metodologie, zejména metody *oral history*, zatímco my jsme chtěli využít i jiné přístupy; zvláště možnosti, které nabízí kvantitativní metodologie, především reprezentativní dotazníkový průzkum.

Specifičnost problému historického vědomí vynikne zejména tehdy, jestliže o něm budeme uvažovat v komparativní perspektivě. V této souvislosti se hodí připomenout, že během 19. století a ještě na začátku 20. století byla značně rozšířená představa, že dějiny mají nějaký hluboký smysl a směřují k určitému cíli. Bylo to období, ve kterém dominovalo to, co je často označováno výrazem „historismus“ (Hroch 2010: 35). Pro lidi žijící na začátku 21. století je však minulost již něčím jiným, jejich

historické vědomí má odlišný charakter. Mnohým z nich však přesto ani dnes není zájem o historii cizí, což se projevuje mj. v oblibě historické literatury a hraného i dokumentárního filmu.

Otázkou tedy je, co dnes může člověku historie nabídnout. Historik Miroslav Hroch v této souvislosti předkládá devět možných důvodů zájmu o historii (ibid.: 37):

1. Minulost je zásobnicí příběhů, které nás baví a kterým, jak se domníváme, rozumíme.
2. Odhalování historických skutečností je pro nás intelektuální výzvou.
3. Minulé události pro nás jsou nebo mají být zdrojem poučení.
4. Minulost nám poskytuje v personalizované podobě vzory hodné k následování, ale také varovné příklady.
5. Minulost je sledem událostí, které chceme pochopit, přičemž nám zároveň jde o pochopení současného světa.
6. V tomto úsilí nám může jít také o postižení základních proudů dějin a jejich obecných souvislostí či zákonitostí.
7. Minulé události mohou být zdrojem či zdůvodněním současných nároků (rodových, skupinových či národních) a také snahy o jejich legitimizaci.
8. Minulost je zdrojem hodnot, které umožňují pochopit opodstatněnost a smysl naší existence (v rovině individuální i skupinové).
9. Minulost poskytuje argumenty a podněty pro skupinovou sebeidentifikaci a soudržnost.

Je zřejmé, že pro různé skupiny lidí jsou jednotlivé důvody relevantní rozdílnou měrou. Ze společenského hlediska lze za zvlášť významný považovat zejména poslední argument. Minulost je důležitá především z hlediska naší kolektivní identity a dvou základních otázek, které s ní souvisejí, tj. kdo jsme (?) a odkud a kam směřujeme (?). Minulost tuto identitu posiluje vědomím společně sdíleného osudu, dodává argumenty pro hodnocení současného stavu a tvoří předpoklad pro hledání a utváření společné budoucnosti.

Záměrem projektu nazvaného Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky, v jehož rámci byla tato kniha zpracována, bylo otevřít nový pohled na problematiku vztahu lidí k dějinám a na zkoumání jejich představ o minulosti. Historické vědomí je pro nás v sociologické perspektivě nejen látkou pro teoretické uvažování, ale především pro empirický výzkum, v němž považujeme za vhodné opřít se o možnosti, které nabízí různé metodologické přístupy.

Projekt byl řešen ve třech ročních etapách. V průběhu roku 2009 byla využita kvalitativní metodologie, konkrétně metoda *focus groups* k úvod-

nímu „zmapování terénu“ a k získání prvních poznatků pro přípravu dotazníku.¹ Koncem tohoto roku proběhlo první dotazníkové šetření Aktér 2009, které posloužilo zejména jako předvýzkum při přípravě druhé fáze projektu.² Tu představoval velký dotazníkový průzkum Historické vědomí, které se uskutečnilo na přelomu října a listopadu 2010.³ Třetí, závěrečná fáze zkoumání v roce 2011 byla spojena opět s využitím metody *focus groups*, jejichž cílem bylo doplnit a rozšířit informace potřebné k interpretaci získaných poznatků (podrobnosti viz v příloze). Kromě těchto základních poznatkových zdrojů byla pro účely analýz využita i některá další dostupná data, a to buď ve formě primární – výzkumy ISSP 1995, 2003, DIN 2006, Školství – věc (ne)veřejná 2008, omnibusová šetření CVVM SOÚ AV ČR a STEM – nebo sekundární (publikované poznatky z výzkumů veřejného mínění z let 1946 a 1968, tiskové zprávy CVVM a STEM, dostupné tabulace z výzkumu Historická paměť v zemích Visegrádu 10/2011).

Prezentace poznatků, ke kterým jsme v rámci řešení projektu dospěli, je rozdělena do několika obsahových bloků. Po vstupním teoretickém textu (kapitola 1), který seznamuje s obecným konceptuálním rámcem, v němž se úvahy o historickém vědomí pohybují, je nejprve představen vztah dnešních Čechů k historii (kapitola 2). V jeho rámci je sledována problematika zájmu o minulost v obecné rovině i v jednotlivých konkrétních projevech. Pozornost je věnována problematice přitažlivosti jednotlivých historických období i zdrojů, z nichž jsou informace získávány. Je zde zkoumána důležitost, která je znalosti historie přisuzována,

1 Předností *focus groups* je, že umožňují seznámit se s tím, jak chápou zkoumaný problém sami dotázaní, aniž bychom jim už dopředu vnucovali nějaké apriorní konceptuální konstrukce. Tato metoda je vhodná, chceme-li získat prvotní vhled do sledované problematiky, zjistit, jak sami lidé nahlízejí určitý problém, jak mu rozumějí, jaký přitom používají slovník a jaké emocionální naladění to v nich vyvolává. *Focus groups* je metoda, jejímž základem je diskuse s malou (cca desetičlennou) skupinou, jež využívá efekt skupinové dynamiky. Účastníci diskusí mají ve skupině tendenci podněcovat jeden druhého a rozvíjet přitom nadhozené náměty a myšlenkové linie. Vytváří se tak stimulující prostředí, v němž je možné získat od jednotlivců mnohdy zajímavější poznatky, než kdyby byli dotazováni jednotlivě (Morgan 2001, Gillernová 2000, Hendl 2005: 182–186).

V r. 2009 bylo realizováno 13 *focus groups* se zástupci obecné populace a čtyři s učiteli dějepisu na základních a středních školách, podrobnější informace viz příloha.

2 Výzkum Aktér 2009 realizovala katedra sociologie na FF UK v Praze. V jeho rámci byl respondentům položen rozsáhlý blok otázek k problematice historického vědomí. Terénní fázi zajistila v době od 13. do 21. prosince 2009 agentura STEM. Výběrový soubor 1071 dotázaných reprezentujících populaci ČR ve věku od 18 do 65 let byl vytvořen kvótní procedurou.

3 Výzkum Historické vědomí proběhl od 20. října do 5. listopadu 2010 na výběrovém souboru 1600 osob reprezentujících populaci celé České republiky (starší 15 let). Jednalo se o pravděpodobnostní stratifikovaný výběr, jehož oporou byl Registr sčítacích obvodů a budov.

i samotná úroveň znalostí, kterými občané disponují. Specifické téma představuje problematika školní výuky dějepisu.

Charakteristiku historického vědomí obyvatel České republiky podává kapitola 3. V ní se autoři pokoušejí odpovědět na otázky, čím je formování tohoto vědomí ovlivněno a jaké jsou představy Čechů o povaze historie a o možnostech jejího objektivního výkladu. Vztahem Čechů k národním dějinám se zabývá kapitola 4. Jsou zde naznačeny posuny, ke kterým došlo ve vědomí lidí od druhé světové války až do současnosti. Důraz je položen na události, místa a postavy spojené s našimi národními dějinami. Zvláštní pozornost je zaměřena na problémy interpretace českých národních dějin a způsob, jakým o nich hovoří jednotlivé společenské subjekty, dále na novodobé dějiny a sametovou revoluci, rodinné paměti, generace, národní identitu, náboženství a národní hrdost. Závěr 4. kapitoly je věnován vztahu češství a evropanství.

Na psaní této monografie se podílelo několik autorů a autorek, kteří jsou spojeni s různými odbornými pracovišti a disponují rozdílnými profesními zkušenostmi (jejich jména jsou uváděna u názvů jednotlivých kapitol či subkapitol). Velice bychom si přáli, aby se tomuto našemu autorskému týmu podařilo zprostředkovat čtenářům získané poznatky a informace takovým způsobem, aby „nezapadly“, ale staly se podnětem a inspirací pro další odborné úvahy, reflexe a výzkumné aktivity. Kniha, kterou čtenářům předkládáme, má svou strukturu i charakterem podobu textu, který se hodně blíží výzkumné zprávě. Tuto formu jsme dali práci záměrně. Očekáváme, že předložené poznatky povedou k diskusím a různým typům interpretací, jež by se následně mohly stát další součástí našeho bádání.

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal

1. Historické vědomí a kolektivní paměť

Jiří Šubrt⁴

Pojem historické vědomí je dnes pro mnohé intelektuály v postkomunistických zemích nedůvěryhodný. Tato nedůvěryhodnost je dána tím, že asociuje na předchozí marxistickou ideologii, na historický materialismus, poučky o dialektice bytí a vědomí a o významu třídního vědomí. Může do jisté míry evokovat i vzpomínky na teorii společenského vědomí, která byla během sedmdesátých a osmdesátých let rozvíjena sovětskými teoretiky – jedním z předních byl A. K. Uledov (1973) – a importována do ostatních zemí tzv. socialistického tábora (Vaněk 1980). Není tedy divu, že většina badatelů, kteří se dnes v postkomunistických zemích zabývají vztahem lidí k minulosti, dává přednost pojmu sociální (kolektivní, kulturní či historická) paměť. Pojem sociální paměti se těší v posledních dvou desetiletích ohromnému (dalo by se říci až konjunkturálnímu) zájmu badatelů, stává se tématem dnes již nepřehledného množství odborné literatury, ale i nástrojem soudobých politických a ideologických šarvátek a sporů. Pojem historického vědomí je naproti tomu spíše okrajový a z velké míry zapomenutý. Přesto ho nelze ignorovat.

Historické vědomí a kolektivní paměť mají k sobě z obsahového hlediska velmi blízko, nelze je však navzájem ztotožnit. Pohled do literatury ukazuje, že v kontextu západního myšlení je koncept historického vědomí doposud užíván a byl rozpracován v několika odborných kontextech. První z nich představuje filozofie, v níž se objevuje pojem *Geschichtsbewusstsein*. V 19. století je to filozofie života Wilhelma Diltheye (1910, 1981), na kterou ve 20. století navazuje ve své hermeneutické filozofii Hans Georg Gadamer (1979). *Geschichtsbewusstsein* je v tomto pojetí chápán jako předpoklad interpretace minulých dějů a porozumění jim.

---

4 Autor při zpracování této kapitoly využil náměty a připomínky Štěpánky Pfeiferové.

Je to vědomí, které je schopno posuzovat minulost podle ní samé, nikoli podle měřítek a předsudků současné doby.

V 70. letech 20. století začali s pojmem *Geschichtsbewußtsein* pracovat někteří němečtí specialisté na problematiku výuky dějepisu – Bodo von Borries (1988, 1990, 1995), Karl-Ernst Jeismann (1988), Hans Jürgen Pandel (1987), Jörn Rüssen (1994, 2001) aj. – avšak v poněkud jiném kontextu, než představovala filozofická hermeneutika. V jejich přístupu je pojem spojován především s otázkou edukativního působení a smysluplného propojení představ o minulosti s orientací na přítomnost a budoucnost.

Další podněty pak přicházejí v 80. letech 20. století, a to z oblasti narativní psychologie, jež začala být rozvíjena zejména v USA – Jerome S. Bruner (1990), Theodore R. Sarbin (1986) – ale zaznamenává odezvu i v Německu – Jürgen Straub (1998, 2005). Tento psychologický směr, jenž pracuje s pojmem *historical consciousness* (*historisches Bewußtsein*), klade důraz na to, že lidé chápou své životy jako příběhy, jejichž verze předkládají ostatním.⁵

Jako východisko k obsahovému vymezení historického vědomí může posloužit charakteristika, již podává Jürgen Straub (2005: 48–49), který spojuje historické vědomí s historicko-narativní konstrukcí a reprezentací historických významů v oblasti lidského myšlení. Peter Seixas (2004: 10) vymezuje historické vědomí jako individuální a zároveň i kolektivní porozumění minulosti. Podle Seixase je toto porozumění ovlivňováno kognitivními a kulturními faktory. Podstatné je také to, že součástí historického vědomí je historické porozumění přítomnosti a budoucnosti. Na to upozorňuje také Jörn Rüssen (2005: 66), který charakterizuje historické vědomí jako specifický orientační modus, který souží při řešení aktuálních životních situací v přítomnosti.

V diskusích, které probíhají v českém prostředí,⁶ bývá historické vědomí obsahově charakterizováno dvěma rozdílnými způsoby. V prvním případě je chápáno jako souhrn znalostí dějin, kterými disponuje určitá skupina nebo společenství lidí. V tomto pojetí bývá někdy od historického vědomí, založeného na recepci odborných poznatků, odlišováno historické povědomí jako souhrn vědění, jež má nehistoriografický,

5 Pojem *historisches Bewußtsein* se postupně prosazuje vedle pojmu *Geschichtsbewußtsein* i v německém prostředí. Viz např. (Straub 1998, Georgi – Ohliger 2009).

6 Tyto diskuse zatím u nás nevedly (pomineme-li texty publikované před rokem 1989) k reprezentativním publikačním výstupům, v nichž by bylo možné najít pokus o přesnější vymezení pojmu historické vědomí, na který by bylo možné na tomto místě odkázat. Stopy těchto diskusí lze nicméně zaznamenat na nejrůznějších domácích webových stránkách, dáme-li do vyhledavače výraz „historické vědomí“.

tj. mimoodborný charakter.⁷ V druhém případě je historické vědomí chápáno širokým způsobem jako jakýsi obecný dojem z dějin, respektive stav mysli společnosti, který je závislý na charakteru doby a má z tohoto důvodu proměnlivý charakter.

Na tomto místě je nutné konstatovat, že z obou zmíněných stanovisek se nám jeví jako bližší a badatelsky nosnější druhý z obou zmíněných přístupů, který však podle našeho soudu trpí tím, že je formulován dosti vágním způsobem a nebyl dosud převeden do podoby konzistentní a logicky uspořádané koncepce. Proto se pokusíme tento přístup dále teoreticky rozpracovat a zpřesnit. Předběžně lze konstatovat, že historické vědomí chápeme nejen jako soubor znalostí, dojmů a představ o minulosti, nýbrž především jako vědomí určitých souvislostí (respektive kontinuity, diskontinuity a změny) mezi minulostí (ukládanou do kolektivní paměti), přítomností a budoucností; jako vědomí, které přispívá k vytváření postojů lidí k současnosti a budoucnosti. Dále vycházíme z předpokladu, že toto vědomí je nějakým způsobem strukturováno, a že je tedy zapotřebí jeho struktury teoreticky identifikovat a zároveň přispět k analýze jejich fungování.

Náš přístup k historickému vědomí se programově hlásí ke koncepci sociologie vědění, a to v jejím širokém pojetí zformulovaném Peterem L. Bergerem a Thomasem Luckmannem. Oba autoři vymezují obsah sociologie vědění tak, že má zahrnovat vše, co je ve společnosti za vědění považováno (Berger – Luckmann 1999: 21). V tomto případě nás ani tak nezajímají velké soustavy vědění, představované náboženstvím, ideologiemi a utopiemi, uměním či vědou, jako právě to vědění, respektive to historické vědomí, kterým disponují „obyčejní lidé“ jako aktéři každodenního sociálního života. To, čím se ale zároveň od Bergerovy a Luckmannovy sociologie vědění významným způsobem odlišujeme, je orientace na využití možností, které v této oblasti teoretického bádání poskytuje perspektiva systémové teorie.

Historické vědomí je fenomén, který se vyskytuje v kontextu či sousedství celé řady dalších významných fenoménů, které jsou mu v té či oné míře blízké, vzájemně se dotýkají, interagují, nebo se dokonce prolínají. Jedná se zejména o náboženství, světový názor, morálku, hodnotový systém či kolektivní mentalitu. I když reálně tyto fenomény splývají, hranice mezi nimi jsou značně neostré a vzájemně se překrývají, z hlediska sociologického poznání je vhodné tyto jevy analyticky rozlišovat a zkoumat je jako relativně samostatné oblasti. Historické

---

7 S touto představou pracoval v 70. letech i později prof. Miroslav Hroch.

vědomí, o které nám jde především, chápeme jako „entitu“, která je utvářena díky souhře působení určitých komponent. Jednou z těchto komponent je prožitá historická zkušenost (osobně prožitá, event. předávaná v interpersonálním kontaktu). Další je ideologie, zejména ideologie státní, protože státy a jejich režimy využívají ideologický výklad historie a historickou argumentaci ke své legitimizaci; určitou roli ovšem nepochybně sehrávají i ideologie politických stran. Třetí komponentou (nikoli však co do významu) je vědění produkované dějepiscetvím a historickou vědou. Čtvrtou to, pro co se v sociologickém bádání vžilo označení kolektivní paměť.⁸ Protože je však reálný obsah pojmu kolektivní paměť nesmírně široký – tato paměť je předpokladem řeči, náboženství i všech dalších projevů kultury, lidského vědění a společenské reprodukce – doplňujeme tento pojem přívlastkem „kulturně-historická“, abychom jím specifikovali, že se nejedná o kolektivní paměť v celém jejím rozsahu.

Vedle uvedených komponent můžeme uvažovat o dalších vlivech; mohli bychom zmínit vliv kultury, respektive toho, jakým způsobem se projevuje rodina, škola, náboženství, umění či média; jejich působení lze nicméně převést na výše uvedené čtyři komponenty, neboť jejich prostřednictvím se šíří vědění mající charakter prožité historické zkušenosti, ideologie, odborných či vědeckých poznatků a kolektivní paměti.⁹ Dodejme, že čtyři zmíněné základní komponenty (prožitá historická zkušenost, ideologický výklad historie, poznatky dějepiscetvím a historické vědy a kolektivní paměť) nepředstavují zcela disjunktní množiny. Hranice mezi nimi nejsou narýsovány nijak zřetelně, jsou spíše rozmazané; jednotlivé oblasti se vzájemně překrývají, z analytických důvodů je nicméně užitečné je vzájemně rozlišovat.

Zkušenost má charakter vědění, které je odlišné od znalostí získaných vzděláváním, četbou či studiem a může vůči nim být někdy i v dosti výrazném protikladu. Historická zkušenost představuje na rozdíl od jiných typů zkušeností – mnohdy dílčí nebo specifické povahy – poměrně obsáhlou kategorii, která má blízko k tomu, co se označuje jako

8 Miroslav Hroch (2010: 32) soudí, že obsah této čtvrté komponenty je třeba chápat jinak, a sice jako soubor faktorů, které mají zprostředkující a modifikující charakter (televize, beletrie, školní výchova aj.). Hroch chápe vztah pojmů historické vědomí a kolektivní paměť odlišně od našeho modelu. Kolektivní paměť považuje za aktualizaci a vnější projev jistých složek historického vědomí.

9 V soudobé odborné literatuře je poměrně často věnována pozornost problematice vztahu mezi kolektivní pamětí a masmédií. Je tomu tak proto, že masmédiá ovlivňují formování obsahů paměti zejména prostřednictvím mechanismů nastolování agendy – *agenda setting*; viz např. (Kalvas 2009), díky kterému působí jako výrazně dynamizující a ovlivňující faktor.

životní zkušenost; oba typy zkušeností se překrývají, nelze je však ztožňovat. Různé individuální zkušenosti bývají namnoze obtížně přenositelné a sdělitelné. Historická zkušenost je naproti tomu pojmem, který má smysl vztahovat spíše k obsahům kolektivní (skupinové, generační, společenské či národní) povahy, a to ve dvojím smyslu: jednak proto, že zážitku určitých historických událostí byly vystaveny velké skupiny lidí, a také z toho důvodu, že se tyto prožité události stávají předmětem kolektivní reflexe a mezilidské komunikace, v níž jsou zážitky a poučení z nich předávány druhým, včetně příslušníků pozdějších generací, a to zejména jazykovými prostředky.

Ideologie představuje relativně ucelenou soustavu názorů, idejí a hodnot, založenou na formulaci zájmů určité skupiny, třídy nebo společenství lidí. Ideologie souvisejí především s oblastí politiky, ale přesahují i do dalších sfér života společnosti. V sociálních vědách bývají reflektovány rozporuplným způsobem: v pozitivním vymezení vystupují jako jakýsi společenský tmel, který danou kolektivitu integruje; v negativním pojetí se stávají předmětem kritiky jako „falešné vědomí“ (Marx), které bývá lidem vnucováno proto, aby ospravedlnilo nebo legitimizovalo určité formy společenského uspořádání, mocenské manipulace či útlačku. Ideologické myšlení mívá ve srovnání s filozofií či vědou jednodušší a srozumitelnější povahu, protože chce a má působit na široké masy. Zároveň ale platí i to, že prvky ideologického myšlení pronikají nejen do morálky či práva, ale i do vědy a filozofie.

Ideologiím jsou obvykle přisuzovány čtyři základní funkce:

- vysvětlují společenské události (včetně krizí, konfliktů a válek);
- stanovují kritéria pro hodnocení těchto událostí (ve smyslu „dobré“ a „zlé“);
- umožňují svým stoupencům identifikovat se s určitou skupinou, získat vědomí sounáležitosti s určitým kolektivním subjektem;
- poskytují základní východiska a principy pro formulaci určitého politického programu.

Zabýváme-li se historickým vědomím, je nutné věnovat pozornost zejména státní ideologii. Řadu inspirativních myšlenek na toto téma formuluje Pierre Bourdieu, který hovoří o „symbolickém řádu“ a „symbolickém násilí“, jejichž nástrojem se stává školský systém a povinné státní vzdělávání. Stát vštěpuje, podle tohoto autora, svým občanům touto cestou společné formy a kategorie vnímání a myšlení, sociální rámce chápání, poznávací struktury a „státní formy klasifikace“, čímž vytváří podmínky pro určitý soulad jejich habitů (mentálních struktur), který je předpokladem pro dosažení specifického typu společenského konsen-

zu (Bourdieu 1998: 88–89). Tímto způsobem stát přispívá k formování toho, čemu se říká identita či národní povaha.

Dějepisectví (historiografie) jako systematické zaznamenávání událostí a dějů, které se odehrály v minulosti, je předchůdcem dnešní historické vědy, jež se snaží za využití odborné metodologie získávat, kriticky analyzovat, systematizovat a objasňovat poznatky vztahující se k dějinám. Soudobá historická věda má řadu dílčích disciplín, které se orientují na zkoumání dějin světa, národních dějin, teritoriálních dějin, dějin lidské kultury, politiky, hospodářství, každodennosti atd.

Koncepce kolektivní paměti, jejímž zakladatelem je francouzský sociolog Maurice Halbwachs (1925, 1994, 1942, 1971, 1950), předpokládá, že kolektivní život je zdrojem jak vzpomínek samých, tak i pojmů, v nichž se tyto vzpomínky ztělesňují. Základní tón ve výzkumu kolektivní paměti udávali v posledních desetiletích zejména francouzští badatelé.¹⁰ Kolektivní paměť je tvořena obsahy, kterými mohou být mýtické představy, pověsti, vzpomínky na historické události a osobnosti, tradice a zvyky. Různá společenství lidí si jako subjekty kolektivní paměti vytvářejí sociální rámce, v nichž jsou jednotlivé obsahy této paměti lokalizovány. Individuální paměť je místem specifického propojení kolektivních pamětí různých sociálních skupin. Z hlediska skupiny se naproti tomu celá věc jeví jako otázka distribuce vědění mezi její jednotlivé členy. Ten, kdo má účast na kolektivní paměti, tím osvědčuje svoji skupinovou příslušnost.

Prožitá historická zkušenost, (státní) ideologie, poznatky historiků a kolektivní paměť představují vzájemně se ovlivňující komponenty historického vědomí. Pro další posun v našich úvahách se necháváme inspirovat přístupem, který lze nalézt u amerického sociologa Talcotta Parsonse, konkrétně v jeho schematicke AGIL, jíž využijeme jako určité-

10 Do oblasti sociologického výzkumu přesahují některé výzkumné aktivity, které rozvíjí historik Pierre Nora, který je znám díky projektu *Les lieux de mémoire* (1984–1992). Metodou *oral history* pracuje ve francouzském prostředí Tzvetan Todorov (1998), který je znám výzkumy zaměřenými na chování lidí v mezních, extrémních situacích druhé světové války. Na poli sociologie se o znovuobjevení a aktualizaci díla Maurice Halbwachse výrazně zasloužil francouzský sociolog Gérard Namer (1987, 2000), který zdůrazňuje pluralitu kolektivních skupinových pamětí a ukazuje, jak se tento koncept může stát předmětem sociologického výzkumu. Danièle Hervieu-Léger, autorka knihy *La religion pour mémoire* (1993), vychází z premisy, že každé náboženství do sebe zahrnuje specifickou mobilizaci kolektivní paměti. Filozof Paul Ricœur zkoumá v knize *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (2000) z historicko-filozofického pohledu vztah zkušenosti a historické paměti, odpovědnosti za minulost, otázky viny a možnosti odpuštění. V německy mluvících zemích na sebe upozornili svými pracemi na téma sociální a kulturní paměti především Jan (2001, 2007) a Aleida Assmannovi (2006, 2009). V USA rozvíjí v současné době témata výzkumu a politiky paměti především Jeffrey K. Olick (2007, 2011).

ho heuristického modelu. Předpokladem aplikace Parsonsova přístupu je přijetí představy, že na historické vědomí je možné nahlížet jako na sociální systém. Sociální systémy jsou tvořeny komunikacemi, ve kterých jsou prostřednictvím médií sdělovány určité významy. Obecným řídicím médiem komunikace v sociálních systémech je podle systémové teorie to, co je označováno jako „mysl“. V našem případě se tedy jedná o takové komunikace, ve kterých jsou sdělovány určité specifické významy podle jejich historického smyslu.

Každý sociální systém se podle Parsonse může reprodukovat ve svém trvání pouze tehdy, jestliže zajistí realizaci čtyř základních funkcí, jimiž jsou: adaptace (A), dosahování cílů (G), integrace (I) a udržování latentních kulturních vzorců (L) (Parsons 1971: 55).¹¹ V Parsonsových systémových modelech bývá každá z těchto čtyř základních funkcí spojována s určitým funkčně specializovaným dílčím systémem (subsystémem). V našem případě lze funkci (A) spojit s prožitou historickou zkušeností, (G) s ideologickým výkladem historie, (I) s historickovědním poznáním a (L) s kolektivní pamětí. Adaptaci (A) můžeme chápat jako (re)definici aktuální situace vzniklou v důsledku určité historické události.¹² Cíle (G) lze spojit s výběrem (selekci) historických témat, která mají sloužit v rámci legitimizačních mechanismů jako jejich opora. Integraci (I) přináší jednotlivé koncepce historické vědy, které podávají výklad mající charakter koherentního, vnitřně integrovaného a logicky uspořádaného celku. Udržování latentních kulturních vzorců (L) je záležitostí kolektivní paměti, jejímž úkolem je přenést z minulosti do přítomnosti nejdůležitější obsahy.

Důležité je, že Parsonsovy úvahy nekončí u jednoduchého rozčlenění čtyř základních funkcí a subsystémů, tento autor poukazuje ještě na dva další důležité systémové aspekty. Tím prvním je, že systémová diferenciace probíhá i uvnitř jednotlivých subsystémů a má opět podobu schematiky AGIL.¹³ Druhým důležitým aspektem Parsonsovy koncepce

11 Někdy se také hovoří o paradigmatu AGIL, případně se používá zkratka LIGA (A: Adaptation, G: Goalattainment, I: Integration, L: Latent pattern maintenance).

12 Inspirativní příspěvek k této otázce můžeme nalézt u Georga Herberta Meada (1936, 1959), který spojuje existenci reality výlučně s přítomností. Minulost a budoucnost můžeme pouze myslet, nemůžeme však své myšlení uskutečňovat jinak než v přítomnosti. A vzhledem k tomu, že nové události staví to, co se odehrálo v minulosti, do nového světla, představy a významy spojené s minulostí a budoucností se neustále mění. Minulost je přeformulována podle současného hlediska. Tutéž myšlenku bychom našli i u Petera L. Bergera (1991), i podle něj rozhodují nynější názory o tom, co je z minulosti lépe zapomenout, a co naopak zdůrazňovat, a obsahy paměti jsou tak nestálé a v průběhu času se proměňují.

13 Problém, kterým se zabýváme, nás vede k tomu, že svoji pozornost orientujeme na aplikaci schematiky AGIL ve vztahu k historickému vědomí a kolektivní paměti. V této poznámce

je poznatek, že mezi takto funkcionálně rozdiferencovanými subsystémy probíhá vzájemná komunikace a interpenetrace. Tyto myšlenky se pro nás stávají inspirativními v tom smyslu, že nás vedou k úvahám o tom, a) jaký je vztah mezi historickým vědomím a kolektivní pamětí, b) jakým způsobem je dále kolektivní paměť vnitřně systémově diferencována, c) jakým způsobem spolu vzájemně komunikují a vzájemně se ovlivňují jednotlivé dílčí systémy na úrovni historického vědomí a na úrovni kolektivní paměti. Dodejme ještě, že model historického vědomí a kolektivní paměti založený na schematicke AGIL představuje jisté teoretické zjednodušení. Toto zjednodušení je však nezbytně nutné, protože se jedná o jevy tak složité, že zachytit je v celé jejich komplexitě není zkrátka možné. Ostatně každá teorie, a výjimkou není ani náš případ, musí komplexitu zachycované reality nějakým způsobem redukovat na ty aspekty, které jsou pro její vysvětlení nejdůležitější, a od těch méně důležitých odhlédnout, abstrahovat.

Historické vědomí i kolektivní paměť chápeme jako systémy, v nichž probíhají určité operace podle logiky funkcí, které tyto systémy, respektive jejich jednotlivé části (subsystémy), plní a zajišťují. Vztah mezi historickým vědomím a kolektivní pamětí si můžeme do určité míry představit za pomoci analogie se světem počítačů. Historické vědomí a kolektivní paměť jsou ve vzájemném vztahu, který lze označit jako interdependentní. Tato interdependence má obdobný charakter jako vztah mezi počítačovými programy na jedné a počítačovou pamětí a databázemi na straně druhé. Počítačové programy jsou závislé na počítačové paměti, která je bází, v níž jsou uloženy. I když tyto programy mohou existovat i bez dat,

---

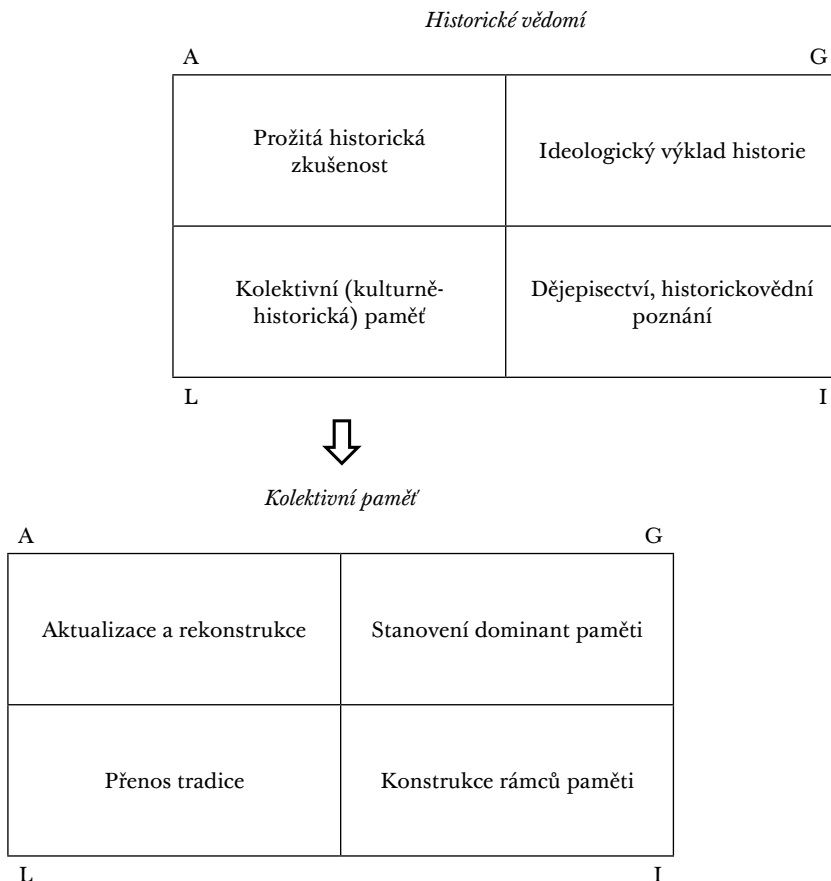
nicméně chceme naznačit, že uvedenou schematicke lze aplikovat i na ostatní subsystémy. Možnost, jak nahlížet prizmatem schematicke AGIL na historickou zkušenost, nastíníme hypotetickým způsobem volně při tom vycházející z inspirace interpretativní sociologií: (A) zpracování nové zkušenosti; (G) připsání významu této zkušenosti s ohledem na volbu optimální strategie jednání; (I) zasazení zkušenosti do rámce „zásob vědění“; (L) předávání zkušenosti druhým, zejména v rámci mezigeneračního přenosu a výchovy.

AGIL ideologického systému lze načrtnout tak, že vyjdeme z obecně sdíleného předpokladu o čtyřech funkcích, které ideologie plní: (A) ideologické vysvětlení společenských událostí, (G) stanovení kritérií pro hodnocení minulých i budoucích událostí (ve smyslu „dobré“ a „zlé“, „žádoucí“ a „nežádoucí“); (I) vědomí sounáležitosti spojující stoupence ideologie s určitým kolektivním subjektem a jeho programem, (L) udržování, obhajoba a reprodukce základních ideologických principů v rámci propagandy, mediálního a vzdělávacího působení a ideologických polemik.

Jak aplikovat AGIL na systém historické vědy opět pouze hypoteticky naznačujeme: (A) explance historických událostí, případně přijetí nové koncepce či změna paradigmatu; (G) koncipování výzkumných programů, aplikace badatelských postupů k získání poznatků a archivaci pramenů; (I) teoretické a metodologické ukotvení historického bádání v rámci sdíleného paradigmatu; (L) zveřejňování dosažených poznatků odbornou, popularizační a vzdělávací cestou.

pokud mají získat nějaký obsah, jsou pro ně data uložená v databázích nezbytná. A obráceně: data uložená v databázích počítačových paměti také mohou existovat sama o sobě, ale pracovat se s nimi dá vždy jen prostřednictvím určitého programu.

Tabulka 1. AGIL schéma historického vědomí a kolektivní paměti

Jak již bylo naznačeno, i v případě kolektivní paměti můžeme identifikovat čtyři druhy operací, jež odpovídají základním systémovým funkcím vyjádřeným ve schématu AGIL. Na adaptaci systému kolektivní paměti (A) lze pohlížet jako na rekonstrukci a aktualizaci paměti, tedy na její schopnost neustálého přepracovávání reprezentací vzpomínek na základě požadavků přítomnosti. K dosahování cílů (G) slouží stanovo-

vání dominant paměti. Funkci integrace (I) odpovídá konstrukce toho, co Maurice Halbwachs nazývá „sociálními rámci paměti“. Udržování latentních kulturních vzorců (L) je dáno přenosem tradice, pravidel a zvyků, které existují takřkajíc odnepaměti, a jejich předáváním z generace na generaci.¹⁴

K otázce adaptace kolektivní paměti na přítomnost formou aktualizace se vyslovuje Maurice Halbwachs, který přisuzuje kolektivní paměti schopnost neustálé rekonstrukce, tedy kontinuální reaktualizace referenčních rámců podle momentální situace (Halbwachs 1994: 279). Nové události či změny přinášejí nový pohled na minulost, a tedy i její restrukturalizaci. Obraz minulosti se neustále mění podle událostí, priorit a zájmů přítomné společnosti.

Stanovení dominant paměti souvisí s problémem, na který kdysi poukázal již Henri Bergson (/1896/ 2003). Lidský život je podle tohoto autora spojen s neustálým vytvářením vzpomínek. V naší mysli však tyto vzpomínky nevystupují všechny naráz, nýbrž selektivně, v jistém výběru. Francouzský filozof tuto selektivitu zdůvodňuje praktickým zřetelem a užitečností; vzpomínka je aktualizována tehdy, jestliže se v dané situaci takřkajíc hodí. Úvahy o dominantních vzpomínkách nalézáme i u Halbwachse (1994: 290), v jehož pojetí si kolektivní paměť vybírá z minulosti ty prvky, kolem nichž se utváří identita dané skupiny, jednak tím, že zdůrazňují jedinečnost skupiny, jednak tím, že navozují pocit trvání v čase.

Podle Halbwachse se paměť konstituuje, funguje a reprodukuje se v určitých sociálních rámcích, které jsou vytvářeny lidmi žijícími ve společnosti; v nich jsou naše vzpomínky fixovány a vyvolávány, jimi je určena významnost toho, nač vzpomínáme. Tyto rámce, jež mají časovou, prostorovou a jazykovou povahu, nejsou něčím rigidním, nýbrž jsou to dynamické struktury, které jsou vytvářeny prvky, jež představují a organizují naše vzpomínání.

Tradicí se obvykle rozumí kulturní dědictví předávané z generace na generaci. Obsah tohoto dědictví je různorodý a tvoří ho kulturní vzorce, náboženská víra, mýty, pověsti, legendy, pravidla, návody, recepty, zvyklosti, obyčeje, mravy a rituály. Sociální skupiny, které se konstituují na bázi určitého pospolitého vzpomínání, své tradice ochraňují a střeží. Důležité je v tomto směru jednak vědomí jedinečnosti, pramenící z di-

14 Čtyři druhy paměti, které rozlišuje Jan Assmann (2001) – mimetická, komunikativní, kulturní paměť a paměť věcí – odpovídají čtyřem různým druhům přenosu kolektivní paměti. Ta se v tomto případě přenáší prostřednictvím nápodoby, jazykové komunikace, institucionálních rámců a předmětů.

ferenciace vzhledem k okolnímu světu, jednak vědomí identity, trvání v čase, které je zajišťováno péčí o zapamatované fakty a o jejich výběr.¹⁵

Schematika AGIL umožňuje teoreticky popsat, jak fungují historické vědomí a kolektivní paměť jako systémy, jež zpracovávají určitý typ lidského vědění (k tomuto zpracování dochází způsobem, který je vlastně jednotlivým subsystémům a jejich vzájemné kooperaci). Tato schematika ovšem nepředstavuje jedinou strukturu, kterou je nutné brát v potaz; historickým vědomím a kolektivní pamětí lze vést i jiné strukturální řezy. Jednou z podstatných charakteristik obou entit je, že mají své nositele a těmi jsou jednotlivci, skupiny, třídy, vrstvy, generace a konec konců společnost jako celek. Oba systémy si vytvářejí určité institucionální opory a informační prostředky. Podstatnou charakteristikou je i to, že zpracovávají určité informace, a to s ohledem na jejich časoprostorové zařazení a na věcný obsah. Z toho vyplývá, že v historickém vědomí a kolektivní paměti lze identifikovat minimálně šest struktur, které se vzájemně protínají a navzájem ovlivňují:

- systémová struktura (popisovaná pomocí schematiky AGIL);
- institucionální struktura (vzdělávací systém, archivy, ústavy, muzea, památníky, svátky, vzpomínkové ceremonie);
- struktura informačních prostředků (literatura, výuka, média);
- stratifikační a skupinová struktura (diferenciace tvořená třídami, vrstvami a sociálními skupinami);¹⁶
- generační struktura;
- obsahová struktura (diferencující informace z hlediska časového, prostorového a věcného).¹⁷

15 Anthony Giddens (2000: 52) upozorňuje na to, že „mnohé z toho, co považujeme za tradiční a ponořené v mlhách času, je vlastně v nejlepším případě plodem několika posledních stiletí a často doby ještě nedávnější“. Některé tradice, jak konstatuje autor, byly „vymyšleny“ či „uměle vyrobeny“. Na uvedenou skutečnost ještě před Giddensem poukázali Eric Hobsbawm a Terence Ranger v knize *The Invention of Tradition* (1983).

16 Stratifikační a skupinová perspektiva je tou perspektivou, kterou vyzvedá sociologie vědění. Stratifikační a skupinová strukturace vzniká díky tomu, že historické vědomí je organicky spojeno se svými nositeli – aktéry, že je uloženo v jejich hlavách (individuálním vědomím) a v jejich produktech (textech, artefaktech atd.). Sociální pozice (stratifikační, třídní, skupinová) nositelů ovlivňuje charakter tohoto vědomí a dává vzniknout rozdílům.

17 Obsahová strukturace je dána charakterem či povahou samotných událostí, které jsou v systému zpracovávány. Tyto události se odehrály v určité době na určitém místě a měly nějaký věcný obsah (týkaly se politiky, války, náboženství, hospodářství, kultury apod.), proto se obsahově vědomí strukturuje podle hlediska časového, prostorového a věcného. Strukturální rámec věcného obsahu mohou vycházet z různých řídicích principů, ke kterým patří představa o hybných silách historie (jedinci, masy, ideje, výrobní způsob atd.) o průběhu historických změn (evoluce, konflikty, revoluce, cykly) a také axiologické hledisko (pozitivní, negativní, progres × regres).

Uvedené typy struktur se mohou stát jak předmětem teoretických úvah, tak i předmětem empirického sociologického výzkumu, který se je pokusí identifikovat, zviditelnit a analyzovat. Utvářející principy těchto struktur produkují různé typy diskurzů, jež se ve svém působení dostávají do vzájemné konfrontace.¹⁸ Jedná se v zásadě o to, že jednotlivé systémy zpracovávají minulost každý svým způsobem, čímž vzniká určitá polykontextualita: jedna historická událost (např. osvobození v roce 1945) je nahlížena v různých kontextech, a tak vypadá jinak v rovině prožité zkušenosti, v rovině ideologického výkladu, v rovině historické vědy, v rovině kolektivní paměti; navíc může být přístup k ní diferencován z hlediska sociálních vrstev, skupin a generací a může být řazen do různých obsahových (časových, prostorových a věcných) rámců. V důsledku toho může docházet k různým disonancím, rozporům nebo také ke snahám získat dominantní postavení ve vztahu k jiným systémům a diskurzům, což může být např. cílem ideologie nebo historické vědy. Vášnivé polemiky, které se na tomto poli odehrály v minulosti a které probíhají i dnes, ukazují, že otázka historického vědomí a paměti není jen akademickým problémem, ale je to také velmi závažné politikum.

Ne vše, co lze teoreticky popsat, je možné empiricky zkoumat, a naopak, jevy které je možné prostřednictvím empirického výzkumu zaznamenat, nemusí mít vždy oporu v nějaké existující teoretické koncepci. Struktura prezentace výzkumných poznatků, kterou předkládáme v následujících kapitolách, se sice opírá o nastíněný teoretický rámec, ale v mnohém ho překračuje a sleduje poněkud jinou, sobě vlastní logiku, která vychází nejen z teoretických předpokladů, ale i z empirie samé, zejména z poznatků, které byly získány v první fázi řešení výzkumného projektu, v níž byla pro rekognoscaci předmětného pole využita kvalitativní metodologie a předvýzkum v podobě kvantitativního dotazníkového šetření.

Žádná ucelená a teoreticky propracovaná koncepce historického vědomí, o kterou by bylo možné se v našem zkoumání jednoznačně opřít, zatím neexistuje. To, co je v této oblasti v současné době k dispozici, je určitá sada předpokladů, které mohou v rovině empirického bádání posloužit pro formulování výzkumných otázek a pracovních hypotéz. Prvním předpokladem, z něhož vycházíme, je, že historické vědomí lze

18 Diskurz historické zkušenosti se např. projevuje nejzřetelněji v interindividuální komunikaci, diskurz ideologického výkladu v politické argumentaci, diskurz historiků na stránkách odborných knih a časopisů, diskurz kolektivní paměti v krásné literatuře, filmu, výtvarném umění a médiích.

chápat jako určitou obsahovou entitu (složku lidského vědění), jejíž vybrané aspekty je možné v jednotlivých částech populace sledovat a měřit pomocí sociologického výzkumného instrumentária. K dalším předpokladům patří následující čtyři: a) Charakter historického vědomí souvisí podstatným způsobem se zájmy a znalostmi, kterými se lidé ve vztahu k historii vyznačují. b) Součástí historického vědomí jsou určité (často poměrně vágní) představy o povaze dějinného procesu (tj. sil, které ho ovlivňují, a charakteru jeho průběhu) a také o vazbách mezi minulostí, přítomností a budoucností obecně. c) Významnou složkou historického vědomí je hodnotící pohled na dějiny vlastního národa či země. d) Historické vědomí není nějakou invariantní entitou, nýbrž má samo historicky proměnlivý charakter, který je v prvé řadě ovlivňován obecnými společensko-politickými poměry.